

Koltai Istvánné

Életrajz

Koltai Istvánné egyedül él egy kétszobás, az 1970-es évekből származó bútorokkal berendezett zuglói lakásban. Férje már régen meghalt, de fia és unokái hetente látogatják. Panni néni élénk és igen ironikus idős hölgy, de mivel hamar elfáradt a beszédben, az interjú öt-hat ülésben készült. Családjáról és háború előtti életéről szívesen és részletesen mesélt, de a háború utáni életét nem találta mesélésre érdemesnek, csak keveset mondott róla. Egyik unokája, András nagyon érdeklődik a család története iránt, sőt ő volt az, aki megkereste a Centropát, hogy készítsünk interjút a nagymamájával.

A nagyszüleim az édesanyám részéről a Pollák családból származnak. Azok ilyen pólisiak, ilyen lengyelek voltak. A nagypapát Pollák Jakabnak hívták. 1839-ben született Gyöngyösön. A nagymama, Gajdusek Júlia pedig 1848-ban született Verpeléten. Ez egy nagy család volt. Anyuka ismert rokonokat, én már nem – szétválasztott bennünket a pénz. A nagymamának, a rokonainak, tudja fene, lehet, hogy csak két fillérrel volt többje, de lenéztek minket, a szegény rokonokat.

A Pollák nagyszülők is Egerben éltek, mint mi. Ők egy jellegzetes zsidó házban laktak. A patak partján van egy nagy, ócska bérház, sokan laktak ott zsidók, mindenféle fajta zsidó, de főleg szegények, és onnan nagyon sok barátnőm meg barátom volt gyerekkoromban. Pollák nagypapa rőfös volt, úgy mondták, tehát méteráruval kereskedett. Mikor jött [Magyarországra], akkor kezdett kereskedni, meg vásárokra járt, szóval kereskedő vonal voltak a Pollák rokonok. Itt találkozott-e a feleségével, a Júliával, vagy hogy volt, ezt a részét az anyukám szintén nem tudta. Nem voltak gazdagok, és sok gyerekük volt. De nem is volt az [akkoriban] olyan föltűnő, hogy hét gyereke van. És aztán, el fogják tartani! Amikor az Eger patak kiöntött, tönkrement az én nagyapám, még az az áruja is, ami volt neki – nem sok volt, mert mondom, vásárokra járt és kereskedett –, az is elúszott a vízben. És teljesen tönkrement.

A nagymamámat ismertem, a nagyapám, mikor én kicsi voltam, ő már akkor sem volt meg emlékezetem szerint. De van kép róla. Szakálla volt, de pajeszos nem volt. Nem voltak bigott emberek. Annak ellenére, hogy pólisiak voltak. A nagymama mindig parókat hordott, otthon is. És a sájtli alatt kopasz volt. Azt már nem tudom, hogy volt-e ünnepi parókája, de biztosan volt. Kellott hogy legyen, mert ezekre nagyon háklisak voltak. Anyukám nem volt sájtli. Megtartotta a haját, miután férjhez ment. Szép vörössesszőke haja volt, nagyon szép asszony volt.

Anyuka, Pollák Aranka 1887-ben született Egerben. Elemije lehetett, de hogy mennyi meg hogyan, azt nem tudom. Az anyukámnak hat testvére volt: a Lipu bácsi, a Maxi bácsi, a Náci, a Mendel, a

Herman és a Szerén. És volt még hét testvére, de azok gyerekkorban meghaltak.

A nőtestvére, a Szerén néni Kálban lakott. Szerén néni libákat vásárolt, leölte, levágta, hét végén behozta Egerbe és eladtuk. Bizonyára kóser liba volt, mert zsidóknak adtuk el, és azok is vették meg. Anyuka segédkezett ebben, így aztán nekünk mindig maradt egy-egy liba, abból aztán egy hétig mit tudom én, mi mindent főzött anyuka. Szerén néni férjére nem emlékszem, az már akkor nem élt. [Szerén néninek] egy Olga nevű lánya volt, és volt neki egy mostohalánya, aki valahogy bekeveredett a családba. Voltunk nyaralni is Kálban. Az nagyon érdekes falu volt, nagyon homokos, finom forró homokos, mezítláb jártunk. Nagyon szerettem oda menni. A testvérem, Piri rendszeresen járt oda, mert az Olga meg az Irén unokanővére [Lipu bácsi lánya] korban illettek hozzá. Minden nyáron összejöttek. A családi kapcsolatok sokkal szorosabbak voltak, mint elképzelhető manapság. Akkoriban ezek fontosak voltak. [Szerén nénit] deportálták. Még utolsó héten, mikor én Egerbe lementem meglátogatni a szüleimet, és még nem voltak bent a németek, akkor jött az Olga, véletlenül összeakadtam vele a vonaton. Én akkor már férjnél voltam, ő is férjnél volt, és nagyon örültünk egymásnak. De nagyon szomorúak voltunk, mert valahogy éreztük, hogy valami nagy disznóság lesz. Nagyon szörnyű dolog volt, hogy tudod, azt érezni előre, hogy itten nincs menekvés. Megéreztük.

Lipu bácsi elég gazdag volt. Egerben volt egy rőfösüzlet, az volt a legnagyobb zsidó kereskedés Egerben, az volt a Lipu bácsi. Lipu bácsi majdnem ugyanúgy nézett ki, mint akárki más a Pollák családban – kerek arcuk volt, zsidós. Csak ő szőke volt, és lehetett látni, hogy jobban pajeszt növesztett. A Pollákok mind szőkésvöröseseek voltak. És mi mind örököltük, szőkéek voltunk végig, az összes lányok. Lipu bácsinak szakálla volt, arra is ügyeltek, hogy az legyen. A kalap megvolt, de nem külsőségekben [lásd: haszid öltözék] voltak ők nagyon vallásosak. Ők valóban tartottak mindent, amit kellett. Mi közöttünk meg a Lipu bácsiék között mindig volt egy kis nézeteltérés. Mert apuka modernebb magyar zsidó volt. Az apukámnak is bajusza volt [mint az apjának], amit külön pödört, nagyon pedáns ember volt. Magyarosan öltözött is. A cipője mindig ragyogott. Szóval mindenre adott. A Lipu bácsi még Egerben halt meg a háború előtt, rendes halállal.

Maxi bácsi Borsodszemerén volt, kis faluban. Oda házasodott, Giza nénit vette el. Kereskedők voltak; nyitottak egy kis boltot. Nagyon keveset jártunk hozzájuk. Nem szívesen mentünk. Giza néni nem adott nekünk enni, ha odamentünk vendégségbe. Piri nővérem mesélte, hogy amikor Giza néniéknél voltak vendégségben, a görögdinnyét az ágy alá begurították, hogy legyen mit enni. Három lányuk volt, kettő még nemrég megvolt Dél-Amerikában. Maxi meg a Giza is túlélte a háborút, Auschwitzban voltak, és ők is kimentek.

Mendel meghalt fiatalon valami betegségben. Nem ismertem, csak az anyuka mesélte, hogy volt egy bátyja. Ez [Mendel] egy kicsit zűrös volt, erről nem sokat beszéltek. Lehet, hogy valamit titkoltak előlünk.

Herman bácsi itt lakott Pesten, a Király utcában volt neki maradéküzlete, ilyen rőfös boltja. Nagyon jó kis anyagokat lehetett tőle kapni, s mi pedig gyönyörű szépen megvarrtuk. Ingyen is adta az anyagokat, meg vettünk is tőle. Két fia volt, a Pista meg a Laci, az egyik ügyvéd volt, a másik meg kereskedő, maradt az apjával. Nem is tudom, a háború alatt kimentek-e vagy előbb vesztek el.

Azokkal nem voltunk olyan szoros kapcsolatban, mint az egri Náci bácsival. Azok nagyon sokat jártak hozzánk, mert a szomszédjukban laktunk. És nagyon szerettük a Náci bácsiékat, nagyon

rendes emberek voltak. Azokkal voltunk tulajdonképpen a legjobban anyuka családján belül. A Náci bácsinak Egerben volt üvegüzlete. Volt egy fia, a Gyuri, a MASPED-nél [szállítási vállalat] dolgozott. Nagyon helyes emberek voltak, a felesége most is megvan. Gyuri nagyon aranyos volt. Jó állása volt, és amit csinált, azt nagyon jól csinálta. És több nyelven beszélt, franciául, és azt hiszem, angolul is.

Humorérzéssel el voltak látva a Pollák rokonaim. És a Náci bácsi mindig, ahol lehetett, ott szurkálta a Lipu bácsiékat. Egyszer meg utaztak együtt a Maxi bácsival, anyám másik testvérével, a Lipu egyik fia, mentek együtt a vonaton, de nem volt jegye a szegényebbnek, és amikor jött a kalauz, akkor kérdezte, hol a jegy. Mondta: „Majd a titkárom kifizeti.” És a Lipu bácsi fia nem tudta zavarában, hogy most mit csináljon. Kivette a pénztárcáját, zavarában kifizette. Elment a kalauz. „Miért mondta, hogy énnálam van?” „Hát azért, mert nekem nem volt egy vasam sem.” Ez a Maxi bácsi volt. Voltak ilyen családi szövegek, elterjedtek a családban.

A Friedmann vonal is Heves megyéből származott. A nagyapám Váraszóról származott, ott született 1845-ben. Recsken élt, ott volt neki kocsmája meg mézárszéke. Hogy kóser volt-e, azt nem tudnám megmondani. Úgy emlékszem, hogy ők vágták az állatokat, nemcsak árulták. De én annyira kicsi voltam. Recsk egy kisebb falu volt Parádsasvár mellett. Nem sok zsidó volt ott. Templom azért volt; az még kisebb helységben is volt.

Az apai nagyapámat, Friedmann Sámuel volt nagyon jól ismertem. Ő inkább parasztzsidó volt. Volt neki csizmája meg ilyen pörgekalapja, szóval falusiasan volt öltözve. A nagypapának volt nagyon szép bajusza. Szakállja nem volt, nem tartott ilyen külsőségeket. „Samu bátyám”, ott, falun úgy mondták neki, és nagyon szerették. Rengeteg barátja volt, és nagyon szerették. Nem becsapós emberek voltak ők, hanem egyenesek [azaz becsületes kereskedők voltak]. Ott falun volt ilyen barátja is, olyan is, de főleg zsidók azért, mert a templomban csak összejöttek, ugye.

A nagypapámnak három felesége volt. Minden családban több nagymama volt, mert a nők meghaltak vagy gyermekágyi lázban, vagy tüdőgyulladásban, vagy valami olyanban, amire most már van gyógyszer, abban az időben meg nem volt. Viszont nem lehetett, hogy ne legyen felesége, mert a gyerekeket valakinek gondozni kellett abban az időben. Én már nem tudom, hogy pontosan hány gyereke volt a nagyapámnak, de mindegyiktől kettő-három.

Apukám édesanyját Flaschner Pepinek hívták. Erdőkövesden született 1851-ben, és 1882-ben halt meg. Ő volt a nagyapám első felesége. De azt én nem ismerhettem. Volt egy harmadik felesége is a nagyapámnak, Hermann Teréz – akit mi Rézi néninek hívtunk –, azt ismertem mint nagymamát. Annak is tekintettük, igazi nagymamának, mert elég sok éven keresztül együtt voltak.

A nagymama a mostani szememmel látva olyan magyarosan öltözködött. Olyan volt a ruhája, hogy a falusi parasztasszonyok is nyugodtan fölvehették volna azokat a cuccokat: sok szoknya meg blúzok. Nem ütött el a többi falusi parasztasszonytól tulajdonképpen, de azért voltak bizonyos szokások, amikben eltért, de azt már nem tudnám megmondani, hogy mikben, mert gyerek voltam, nem figyeltem meg annyira a dolgokat.

Ott, Recsken nem voltak ők nem tudom, milyen vallásos zsidók. A Pollák vonal sájtli volt, az volt a vallásosabb, a Friedmann vonal az nem annyira. Az ünnepeket mind megtartották, abban az időben a zsidók minden ünnepet megtartottak. Az nem volt, hogy nem tartják meg. Csak van, aki

szorosabban véve. Nem tudom, hogy éltek ott. Én akkor még kisgyerek voltam.

[Abban az időben] volt, amikor a ház saját ház volt, és volt, amikor csak bérelték. A nagyapának saját háza volt. A kocsmá a házhoz tartozott. Kétszobás ház volt. Rendes kőház volt az már. [Tehát] nem lehettek szegények olyan nagyon. Mindenütt az volt, hogy volt gyerekszoba, a gyerekek ott laktak, hogy mennyi volt, és fiú volt-e meg lány volt-e, az nem volt érdekes. S aztán a szülők zömmel külön. Ez nálunk is így volt, meg a Friedmann vonalon is. A nagyszüleim fával meg szénnel fűtöttek. És petróleumlámpa volt. Mikor én Cecére költöztem [1937-ben], még ott is petróleumlámpa volt.

Nagyon dolgozó ember volt a nagyapám is meg a nagyanyám is. A nagymamám nem segített be a kocsmába, a nagyapának biztos volt alkalmazottja. De én nem tudom ezt a részét, mert mikor még a kocsmá működött, én nem voltam ottan. Én kisgyerek voltam. Aztán elmentek Balassagyarmatra lakni az 1920-as években. Eladták a házat és a kocsmát. Mert a Helén néni, a nagypapa egyik lánya férjhez ment egy Klein Sándorhoz, és elvitte az öregeket. Helén néni férje, a Sándor bácsi szabómester volt, és műhelye volt neki, azoknak is volt négy gyereke. A nagyszüleim Balassagyarmaton haltak meg. A nagyapám 1933-ban, a nagymama egy évvel később.

Az összes testvérem meg az unokatestvéreim, a három Kőrösi fiú, mind odajártak nyaralni. És akkora bitangságot csináltak ott állandóan a nagyapámnál, nagymamámnál. Például fölvettek sarat, és a falhoz vágták, de mindig akkor, amikor a nagymamám szépen kimázolta – mert ott hetenként kipingálták a falakat, hogy fehér legyen. Persze a nagymama jött a sikálóval, és jól elvert bennünket. Én nem annyira, én kisebb voltam, a nővérem, a Pirike volt ebben nagymester meg az összes Kőrösi gyerek, mert már nagyobbacskaak voltak, és tudták, hogy hogy kell bosszantani a nagymamát.

Egerben volt egyszer egy földrengés. [Egerben és környékén 1925. január 31-én a Richter-skála szerinti 5-ös földrengés volt. Ilyen erős földrengés igen kevés volt Magyarországon a 20. században. A korabeli felmérés a károkat 16 milliárd koronára becsülte Egerben. 1925-ben 1 kg kenyér ára 6000 korona volt. – A szerk.] Nem emlékszem pontosan, hányban volt, de nagyon gyerek voltam. A legidősebb nővérem ment volna szombat reggel az irodába, s akkor a piactéren a templomtorony így meghajlott. Annyira nagy volt [a földrengés], hogy külföldön az újságok úgy írták meg, hogy egész Eger elpusztult. Erre a szegény nagynénémnek, a Juli néninek a három fia, a Kőrösi fiúk – ők külföldön tanultak – olvasták az újságban, hogy Eger elpusztult. Szó se volt róla, fölfújták az újságírók. A nagyapám akkor éppen ott volt nálunk vendégségben Egerben, és kelt volna fel, egy szombat reggel volt, anyuka vágta a tejeskalácsot, mert csokoládéval töltött tejeskalácsot sütött mindig. A nagypapa akarta a csizmáját fölhúzni, előttem van, ahogy támaszkodott volna az ágyhoz, de ingott az egész lakás. A papa kiszaladt a műhelyből, és fölkiabált, hogy azonnal gyertek ki a gyerekekkel, mert földrengés van. Ő honnan tudta, azt nem tudom, mert azelőtt sehol nem volt földrengés. Néhány napig frászban voltunk mi, gyerekek. Annyira, hogy egy szobában aludtunk akkor éjjel anyuékkal. A másik szobába nem mertünk bemenni, holott ott biztonságosabban lettünk volna, de senki nem magyarázta meg nekünk.

Apukáék ketten voltak édestestvérek a Juli nénivel, a Kőrösi fiúk anyjával. Azt hiszem, apuka nővére Miskolcra ment férjhez Recskről. Özvegyasszony volt már akkor, mikor Egerbe került. Cseléd volt, háztartást vezetett. Aztán Egerben is volt egy filléres konyha, úgy hívták, a zsidó hitközség tartotta fenn, s ő annál dolgozott. De hát szegénykémet jobbára támogattuk, amennyit

lehetett. Juli néni 1940-ben halt meg.

Juli néni szegény asszony volt, és a fiai maguk taníttatták magukat. Mind a három tanult ember lett. Béla ügyvéd lett. A testvéremnek, Pirinek udvarolt is, mert akkor divat volt, hogy az unokatestvért elvette. Béla Dél-Amerikába ment, Buenos Airesbe. Részt vett a Tanácsköztársaság alakításában, és utána menekülnie kellett. Egerben bujkált, és amikor elszökött Magyarországról, akkor eljött hozzánk, és emlékszem, hogy elkapott és megcsókolt. És olyan szúrós volt, visítottam, rúgtam. Aztán már megbántam, mert tudtam, mikor már elment, hogy soha többet nem látom. De láttam még egyszer, amikor hazajött. Ott megnősült, ott van neki egy fia, arról nem tudunk semmit. A második Kőrösi fiú, Józsi mérnök lett. A felesége, Klári egy felvidéki zsidó lány volt, nagyon vallásos családból jött. Aztán valahogy a Szovjetunióba keveredtek. Aztán letartóztatták, és azt hiszem, Szibériába vitték, ott pusztult el. A felesége és a fia 1956-ban hazatelepült. A harmadik fiú, Sanyi orr-fül-gégész volt. Bécsben tanult, mert itt már numerus clausus volt. A Sanyi először volt Sanghajba, oda menekült a háborúban. Ott elvett egy orosz nőt. Aztán átment Clevelandbe. Ott is maradt, aztán a háború után jött haza látogatóba. Neki volt egy fia meg egy lánya. A Sanyival kapcsolatot tartottunk. Remek fej volt, jópofa, de mind a három nagyon okos gyerek volt. Szegény Juli néni nem tudott benne örülni, mert csak a bánata volt, hogy nem láthatja őket.

A Lajos bácsi féltestvére volt apukának. Recsken lakott. Az is szabó volt. És apuka segítette anyagilag, hogy kimehessen, mert háború volt [az első világháború], és Lajos bácsinak katonának kellett volna lenni, de nem ment, elment Amerikába apuka segítségével. És arról volt szó, hogyha már a Lajos kint van, apu megy utána. Csak közben apuka megnősült, és akkor ő azt mondta, hogy énnekem már gyerekeim is van, én nem megyek sehova, nekem nagyon jó itt. Sosem szeretett változtatni a dolgokon, helyhez kötött ember volt, tipikus szegény ember. Semmi nem akart lenni, csak dolgozni.

Lajos bácsi Clevelandbe ment. Rengeteg magyar volt ott már akkor is. Ott elvett egy magyar nőt. Van nekik egy lányuk, a Friedmann Irénke. Lajos bácsi egy folttisztító üzemet tartott fenn, és a Malvin néni besegített. Egy fillérrel sem segítették a családot. Egyszer jött egy pasas, akit a Lajos bácsi küldött, és beállított a műhelybe és azt mondja: „A maga testvére küldött...” Azt mondja apuka: „Tudom, elveszett, ugye azt akarja mondani?” „Igen, honnan tudta?” „Hát úgy.” És ahogy apuka megjósolta, amit nekünk küldtek, az elveszett. Soha nem kaptunk semmit. Közszájon forgott a családukban, hogy hogy lett nekünk piros dűftin ruhánk, amit a Lajos bácsi küldött, s amit elloptak a pasastól. Mondani sem kell, hogy nem volt igaz [hogy mindent elloptak]. Vagy ha igaz volt is, csak velünk történt ilyen. Többször voltak itthon a második világháború előtt. És aztán a háború után is voltak itthon, akkor én kalauzoltam már őket.

Apuka Recskről származik. Máshol született, talán Erdőkövesden. Ők már úgy mentek oda Recskre, hogy kisgyerek volt. 10 éves korában elkerült Egerbe szabómesterhez tanoncnak. Azért Egerbe, mert Recsken nem volt szabóság. És azért olyan korán, hogy keressen pénzt minél hamarabb. Valami rokonnál tanult szabóságot. Borzasztó sovány gyerek volt, kicsi, vékony, gyöngye, és kellett emelgetni neki azokat a ménkű nehéz vasalókat, mert ezek a férfi-vasalók mint a ménkű, olyan nehezek. Ez egy vastömb volt. Tűzbe kellett rakni, és ott melegedett meg. A nagynéni, vagy mi volt, még rosszabb volt, mint [ha idegeneknél lett volna]. Agyonszekálta, szalajtotta ide-oda, vásárolni. Az inasoknak akkor nagyon rosszul ment. Azért valahogy megtanultak varrni ezek az erővel odakötött inasok. Leginkább az [volt rossz], hogy nagyon sokat kellett futkározni, enni meg

nem sokat kaptak. Nem tekintették úgy rokonnak, hogy akkor jobban etetjük vagy valami, ilyen nem volt abban az időben. Egy kemény élet volt az, ahogy az ő szavaiból annak idején kivettem.

Apuka – azt hiszem – 3 vagy 4 évig volt inas. És mikor fölszabadult [az ember], vagy ottmaradt, vagy átment egy másikhoz. Apuka a rokonnak dolgozott egészen addig, amíg meg nem házasodott. Ott lakott a rokonoknál. Nagy dolog volt, hogy ott lehetett. Apuka szabómester volt, úri szabó méghozzá. Szemben lakott egy másik szabó, az parasztszabó volt, úgy hívták. Az úri szabó rendes öltönyöket varr. Ő nagyon precíz, pontos szabómester volt, gyönyörű szépen kimunkálta azt, amit csinált. Nemrég az Andris, az unokám fölfedezte, hogy apukáról írtak Egerben, hogy milyen nagyszerű szabó volt. [„Az 1930-as magyar iparosok almanachja” c. könyvben említik meg a nevét, a foglalkozását, az életkorát, hogy hol szabadult fel stb.] Ugyanabban a házban volt a műhelye apukának, mint ahol laktunk. A műhelybe mi csak úgy mentünk le, hogy apuka nem látta, mert nem szerette, ha ott ólálkodtunk gyerekek. Apuka nagyon szigorú ember volt. De nagyon jó ember volt, családszerető, imádta a gyerekeket.

Három alkalmazottal dolgozott, két inassal, egy segéddel. A segéd az már felszabadult. A segédek nem zsidók voltak, és az inasok sem. Az inasok falusi parasztygyerekek voltak; két-három évig voltak ott, annak megvolt a szabálya. Apuka megtanította őket varrni, és aztán levizsgáztatta őket. Az inasok ott aludtak a konyhában. Estére behozták az ágyukat, a földre letették, kész. Az inas reggel korán befűtötte a munkahelyet, a vasalónak a tűzhelyet, berakta a nehéz dögöket. Apuka reggel hétkor ment le a műhelybe. A műhely olyan nagy volt körülbelül, mint ennek a szobának a fele [kb. 6 négyzetméter], és az volt a vágya, hogy valaki örökölje utána a műhelyt.

Apuka nagyon szépen megélt. Nemcsak zsidók jöttek hozzá, hanem azok, akik meg tudták fizetni őt. Drága szabó volt. Volt egy ékszerész, nem volt pénze – annak is sok gyereke volt viszonylag, és az is zsidó volt –, és az azt mondta, hogy nem tudok fizetni, adok minden gyereknek inkább egy ékszert. És így mindnyájan, a lányok kaptunk egy-egy gyűrűt, énnekem a végén már majdnem nem jutott, mert én voltam a negyedik. Ahhoz képest, hogy apuka szegény ember volt, nagyon-nagyon vigyázott arra, hogy senkit be nem csapott. Abban az időben divat volt, hogy a pesti kereskedők leadtak szöveteket bizományba a szabóknak. Ő azt eladta, keresett rajta vagy nem keresett, de be nem csapta se a kereskedőt, se a kuncsaftot. És ha fölvelt valamit, ő azt elszámolta fillérig. Szóval nagyon becsületes volt, világéletében senkin nem akart meggazdagodni. Apukának a barátai között se [volt nagyon zsidó], mert zömmel szabók voltak. Volt, akinek volt kis földje, meg volt egy kis szőlője, aztán vasárnap mindig elmentek egy kicsit piálni. Apuka is ment velük.

Mi elég sok családtagot támogattunk, amennyire nekünk a zsebünkből tellett. Volt még anyuka révén egy, akit támogattunk – a Náci bácsiék. Az volt a nagybátyám, az anyuka édestestvére. Nagyon szegény ember volt. A Lipu bácsiék szintén támogatták, de abban nem volt köszönet, mert undokok voltak. Minden pénteken süttünk, anyuka nagy sütő volt, remek süteményeket tudott, és az első volt, hogy vigyünk Náci bácsiéknek. Szombat reggel vittem át kistányéron, s akkor mondtam, Etelka néni, hoztam süteményt.

Az édesanyám ágán volt rokonságunk Egerben. A zsidók egy részen laktak, a város közepén. Dobó utca, Dobó tér, a Magyar utca. Ez véletlenül alakult így ki, de azért ha elgondolom, mindjárt látom az üzleteket is. Fűszerbolt meg rőfös üzlet, meg mit tudom én. Majdnem minden rokonom boltos volt. A zsidók főleg kereskedelemmel foglalkoztak, zöldségüzlet, ilyen üzlet, olyan üzlet. Laktak nem zsidók is itt, de nem olyan nagy mértékben. Voltak azért elszórva máshol is zsidók, mert

később is jöttek be különböző falukból elszármazottak. De azért nem keveredtek, a zsidók nem laktak keresztény negyedben. Nem is akartak, gondolom. Amikor férjhez ment, akkor apuka meg anyuka Egerben egy bérelt lakásban lakott a Dobó utcában. Volt a Rosenberg, a posztós, attól bérelték a házat. Nem volt nagy a lakás. Két szobánk volt. Az egyik szoba volt a szülőké, a másik a gyerekeké. A szobában kiskályha; fapadló volt, sikálni kellett, emlékszem.

Egerben volt villany már. De mikor nálunk a vízvezetékét bevezették, akkor az már jócskán az 1930-as évek második felében volt. Előtte volt egy-két hely, ahol artézi kutak voltak, s oda kellett járni vödörrel ivóvízért. Az udvaron mindenkinek volt egy hordóban esővize. Az nyáron is volt, gyűjtve volt az esőcsatornából. Én imádtam; kiment az ember reggel korán, és belepancsoltunk a hordóba, vittük be mosdani. Minden nap kellett mosakodni. Kimentünk télen is. Főlkaptuk magunkra a kendőt, telemerítettük a lavórt, és vittük be. Az emberek zömének az a fogalma van, hogy nem volt víz. De víz mindig volt, csak legfeljebb nem lehetett meginni, mert nem volt jó.

Mikor kicsik voltunk, teknő volt, és a teknőben egymás után fürödtünk. Emlékszem, mikor Bözsi testvérem után kellett, és nagyon sokáig tartott, míg ő onnan kikászálódott, s én mérges voltam ezért. De másképp nem lehetett; annyi víz nem volt. Hetente egyszer, sábesz előtt mosófazékban melegítettük a vizet a fürdéshez. Rendes sparherd volt a konyhában, fával tüzeltünk.

Anyuka háztartásbeli volt, mint ahogy mindenki akkoriban, akinek sok gyereke volt. Ez [négy gyerek] már sok gyereknek számított. Nem tudom, hogyan ismerkedtek meg a szüleim, erről nem volt sosem szó. Anyuka 17 vagy hány éves volt, mikor férjhez ment, és mindjárt jött a Piri. Én születtem 1915-ben. Bözsi 1910-ben, Rózsi 1908-ban, Piri 1906-os. Nagyon szép lány volt, csinos is volt. Piri mindig elszökött otthonról. Egyszer átszökött a szomszédba, s akkor ott álltak tanácsstalanul, hogy ki lehet ez a gyerek. Szép szőke kislány volt, aranyos és tudott már beszélni, csak azt nem tudta megmondani, hogy hívják, meg apukája kicsoda. És onnan jöttek rá, hogy azt mondogatta: „Mindig vasal, mindig vasal.” És így akkor kitalálták, ha mindig vasal, akkor az csak a szabónak a gyereke lehet.

Én a legkisebb gyerek voltam, és negyediknek születtem mint lány. Majdnem kidobott apukám! Azt mondta, hogy ha ez lány lesz, ez megy az Eger patakba. Szó se volt róla, hogy ő kidobjon, de ezzel fenyegetőzött, mert szerette volna, hogy egy fiúörökös legyen, mert az örökölhétné a műhelyt. Ha visszagondolok, a gyerekkorom teljesen zavartalan volt. Nem volt semmi gond avval, hogy zsidók vagyunk vagy nem zsidók vagyunk. Voltak szomszédjaink, nagyon jó barátságban voltunk. Nem jártunk össze, de megvoltunk. Az iskolában meg volt mondva, hogyha szombat van, akkor helyettünk írják be az ellenőrzőkönyvbe a szöveget [lásd: szombati munkavégzés tilalma], és minden ment a maga szép útján. Minket senki az égvilágon nem bántott, annál is inkább, mert az édesapám nagyon tisztességes, becsületes iparos volt.

Volt cseléd. Mindenütt volt vidéki magyar lány, nálunk is volt. Ez akkor divat volt, ezt be kellett tartani, ez szabály volt. Vidékről jöttek a cselédek. Voltak, akik ajánlották, szóval, akik kifejezetten ezzel foglalkoztak [a cselédközvetítők], de általában nem így ment, hanem ismerősökön keresztül. A cselédek nem változtak gyakran, volt, aki több éven keresztül volt nálunk. De főleg az inasokra emlékszem, mert azok sokat segítettek. Ha anyuka nagyon el volt úszva valamivel, akkor segítettek. A vásárlásban vagy cipekedésben vagy valami.

Mindent, amit anyuka csinált, csinálta a cseléd is. Anyuka járt bevásárolni, de a cseléd ment vele, és segített cipelni. Anyuka főzött, a cseléd nem főzött, de segített. Megpucolta a zöldséget, a mosogatást is engedte anyuka. A takarítást is a cseléd csinálta. Naponta, úgy, ahogy kellett. Hely nem volt persze a lakásban, volt egy fészerszerűség, ahol a leány lakott.

Nagymosáskor a mosónő jött. Nem tudom megmondani, milyen gyakran volt, de az egy szertartás volt szintén, mert azt úgy kellett előkészíteni. Több napig tartott, valami rettentő, fantasztikus sok munka volt vele. A nagymosás nálunk az udvaron volt. Télen meg a konyhában. Volt mosókonyha, de ott nem lehetett, mert kevés hely volt, mert ott is aludtak inasok.

Két templom volt Egerben, a neológ és az ortodox, mind a kettő ott volt a közelben. Mi az ortodoxba jártunk, de péntek este a neológba mentünk. Általában apuka nem is járt templomba pénteken és szombaton, mert ő nem volt vallásos. Anyuka járt szombatonként. Fölvette a legszebb ruháját, és elvonult. Vagy elvitt engem is, vagy nem vitt. Nagyon jókat dumáltunk meg viháncoltunk, nagyokat nevettünk. Nagyon jól lehetett a fiúkkal kikezdeni főntről, mert rács volt, korlátszerűség, és onnan kihajoltunk és szemeztünk. A felnőttek mindent hagytak, nem volt ellenőrzés. Bementél, ott voltál, oda tartoztál anyukádhoz és kész. De ők szigorúan imádkoztak. A másik templom ortodox volt, de ott nem lehetett lenézni meg ilyen „marhaságokat” csinálni. Ott nem nagyon lehetett lelátni, meg ott más rend volt. Mi az ortodoxba nagyünnepekkor mentünk, amikor többen elájultak. Már tudtuk előre, hogy ki fog elájulni, mert voltak nők, akik jól belakmározta este [a böjt előtt], és akkor másnap lehetett várni, hogy ki fog összeesni, és akkor kivitték. De mink ezt nem vettük komolyan, nagyon érdekes volt, vicces volt nekünk. A szüleimnek ott megvolt a helyük, ottan be kellett fizetni a helyért. [A zsinagógában az előkelőbb helyeket meg lehetett venni. A nagyünnepekre, amikor sokan mentek el az istentiszteletekre, gyakran árulták a helyeket. – A szerk.]

Tulajdonképpen mi ortodoxok is meg neológok is voltunk. Mert apuka révén neológok voltunk, anyuka révén meg ortodoxok. Édesanyám családja, a Pollák család mind ortodox volt. Apuka meg anyuka között néha nézeteltérés volt ezzel kapcsolatban. Azért, mert apuka szombaton dolgozott, és anyuka azt nem nagyon szerette. Én sem szerettem volna, ha az lett volna a meggyőződésem. De akkor még én gyerek voltam, ezt nem tudtam fölfogni. Csak hallottam mindig a vitát, „mert te dolgozol, mert szombatot nem tartasz”. De azért érzésben apuka is zsidó volt. Anyuka nagyon tartotta a zsidóságot. Első volt, hogy mikvébe ment, ahogy kellett – egy hónapban egyszer kellett menni. Én már nem emlékszem ilyen dolgokra, hogy miért mentünk egyszer egy hónapban.

Egerben voltak gőzfürdők, és az egyik a zsidóknak meg volt nyitva [péntekenként]. Nem zsidó gőzfürdő [azaz nem a hagyományos rituális fürdő] volt. Rendes gőzfürdő volt, és voltak alkalmak, mikor lebukni lehetett, pénteken rendszerint. [Az interjúalany az alámerülésre utal. Az alámerülés lényege a teljes elmerülés a mikvében, vagyis „élő vízben”, nem pedig csak vízzel leöntés. Az asszonyok a havi tisztulás után merülnek alá a mikvében. A Tóra törvényeiben sok szó esik a rituális tisztasággal és tisztátalansággal kapcsolatban a víz tisztító célú használatáról. – A szerk.] Én anyukával jártam a gőzfürdőbe. Anyukám a lebukásért ment. Énnekem azért tetszett, mert többször fürödtem, mint a többiek. A többi lány, mikor ők kicsik voltak, ők is mentek. De én ezt már nem tudom, mert én voltam a legkisebb.

A háztartás kóser volt. Kóser húst vásároltunk, ha vágunk, akkor azt elvittük, volt egy hentes, aki nem tudom, mit csinált vele. És mi libahúst ettünk csak. Anyuka egyet mindig megtartott nekünk

[a Szerén néni hozta libákból], mindig volt füstölt libacomb meg olyan finomságok. Külön voltak az edények, a tejes meg a zsíros edény – ahogy kellett. Külön volt ilyen szekrény, olyan szekrény, tejes meg nem tejes edények [lásd: étkezési törvények]. Mikor nagy voltam, akkor már sonkát is ettem, igaz, hogy nem szabadott bevinni. Anyuka tudott róla, kaptam érte. Úgyhogy ez elég lezseren ment aztán már a vége felé.

Péntek este libabecsinált vagy csirkebecsinált volt rendszerint. Péntek este volt kidus, ott volt a bárhesz. Azt péknél sütötték, úgyhogy hoztuk. Szombaton sóletet ettünk; volt benne libanyak, minden finomság. Egy fazékban volt, és a fazék füle le lett kötve erősen, mert dobálták is ott a pékségben. Sokan vitték oda. Nevet kellett írni, papíron ráírtuk, rákötöttük, és előfordult, hogy leégett róla a név, akkor elcserélték, és mentünk utána, hogy kinél lehet. De azért nem voltak olyan sokan a zsidók, hogy nagyon kellett volna vigyázni, hogy hova lesz a sólet; soha nem ettük meg azért a másét, tudtuk, hogy kié a fazék. Tudom, hogy szombatonként mentünk a sóletért, alig vártuk, hogy hozzák. Együtt hoztuk el a cseléddel. Szombaton a cseléd gyújtott be, azért voltak azok helyettünk.

Az ünnepek előtt mindig volt nagytakarítás, olyan nincs, hogy az ünnepre, nem takarítottunk, muszáj volt. Pénteken is volt takarítás. Pészah előtt is volt takarítás és homecolás is. Azt anyuka tudta leginkább. Ő úgy csinálta, ahogy az édesanyja mondta. És az meg nagyon tudta, mert Pollák volt. De biztosan még örökölte ő is a mamájától ezeket a hagyományokat. Mindig ő csinálta ezeket. Előtte van a kis kötényével, amint csinálja. Nem nagyon emlékszem rá, hogyan csinálta. Azt tudom, hogy valamit ilyen ruhába kötöttek be. Összeszedték a morzsákat..., nem tudom ezt a részét. Én nem csináltam soha. Meg nagytakarítás volt, az egy világszám volt számunkra. A pészahi edény fönt volt a padláson, és oda föl kellett mászni egy létrán, és szórakoztunk vele, mikor adogattuk le a kockás bögrét; olyan szépek voltak, most is előtte vannak ezek az edények, de csak húsvétkor használtuk őket.

Mindenkinek magyar volt az anyanyelve a családban. A németet tudták, a hébert is tudták az édesanyámék vonaláról. A Pollák nagyszülők pólisul [jiddisül] beszéltek. Azok néha hallottam, amint pólisul gajdoltak, de én nem tudtam megérteni, mert én nem értettem azt a nyelvet. Hallottam tőlük, de rajtam nem is fogott. Meg nem is tanultuk. Az iskolában, mindenütt németül tanultunk. Az nagyon jó volt nekünk, diákoknak.

Volt színház Egerben. Nem mondhatom, hogy gyakran jártunk, mert nem is volt gyakran előadás. Mozi az volt. És akkor a Korona szállóban volt egy... nem is tudom, minek nevezzem, ahol szórakozni lehetett, táncórák meg ilyesmi. Én mentem oda a legkevesebbet, mert nem szerettem, nem tudom, miért. Arra vigyáztak otthon nagyon, hogy mindig volt egy felügyelő. Én voltam a fő felügyelő, de hogy utáltam! Mindig mondtam a Bözsinek, te, én nem megyek veletek, hagyjál engem békén. De muszáj volt, mert anyuka rám csörrentett, márpedig Bözsivel mész, és te vigyázol rá. De olyan utálatos feladat volt, hogy borzalmas, mert ezek nem szerették, hogy megyünk utánuk.

A zsidóknak volt ott még külön egy helyiségük, amit a hitközség tartott fön, ahova lejárt egy szavalóművész is. Híres zsidó ember volt az. Nem jut eszembe a neve. Meg mentek kirándulni együtt az összes zsidó gyerek. Szülők nélkül, modern volt az ifjúság.

Egerben volt egy uszoda. Ott nem volt, hogy valaki nem tudott úszni, mindnyájan tudtunk úszni. Hároméves koromban tanultam; egy úszómester tanította. Anyuka ott állt mellettem, frászban volt, hogy onnan föntről, a trambulínról le fognak engem dobni, és ott megfullad az a gyerek. És az úszómester föl vitt, ledobott, s meg is tanultam úszni. Imádtuk azt az uszodát, odajártunk egész nyáron. Reggel kimentünk, lementünk az uszoda udvarára, és vártuk, míg kinyitották az uszodát. Mikor kinyitották, mint a siserehad, berohantunk, és attól kezdve estig ki a vízből, be a vízbe, ez ment egész nap. Kaja nem volt, mert ebédet nem vittünk, de gyümölcsöt igen, amit anyuka megvett, egy egész puttony gyümölcsöt, és azt reggel szétosztotta gyorsan a gyerekek között. Nem kellett velünk foglalkozni, mink is nagyon jól éreztük magunkat, meg anyuka is szabad volt. Mi, gyerekek nagyon szerettük az uszodát, nagyon odavoltunk érte.

A szülők is jártak azért, édesanyám is nagyon jól úszott. A papa nem járt úszni, ő dolgozott. De anyuka, ő rendszeresen járt. Hasonló zsidó lányokkal jártunk az uszodába. Akkor még külön voltak a férfiak és a nők. A katolikus egyház nem engedte, hogy közös legyen – mi is tudtunk róla, gyerekek, tehát ez nem volt titok. Mert az bűn, hogy férfiak, nők együtt ússzanak vagy fürödjenek. Ez azért érdekes, mert a kanonokok, ezek lila öves papok voltak, tartózkodtak attól, hogy egyáltalán ilyen nyilvános helyekre menjenek. Ugyanakkor itt, Pesten meg sokan látták őket, hogy strandokra meg uszodákba jártak. Nahát ez nem volt összeegyeztethető, már mi, gyerekek is megróttuk őket ezért, pedig hát semmi közünk nem volt hozzá. Mikor megvalósult a [közös] strand, akkor már nagyon jól ment Eger városának, mert az földobta a várost. Nagy forgalom lett rögtön, jöttek Pestről, filléres vonatok. Olcsón lehetett utazni Egerbe direkt a strand végett.

Teljes papi uralom volt – Eger érsekség volt. A katolikus papok mindenbe beleszóltak. Amikor arról volt szó, hogy jó lenne, hogyha a város fejlődne, akkor mindig valami gátat szabtak a dolgoknak. Így azért nem nagyon haladt előre a város. A Káptalan utcában laktak végig a kanonokok. Gyönyörű házuk volt, vagyonuk, birtokuk, mindent ők akartak uralni. És sikerült is nekik. Szegény anyám, mikor vágta a libát, a máját mindig elvitték a kanonokoknak. Több kanonok dolgoztatott apukámmal. És ezek megvették tőlünk a máját pénzért. Ezek ott uralkodtak, úgy lehetett mondani. Mindenük megvolt az égvilágon, és soha nem felejttem el, hogy ezekben a házakban pávák szövegeltek. Olyan nagy spájzuk volt, mint ez a két szoba, és olyan nagy zsírosbödönök voltak. Mikor oda bementek az inasok, akik nálunk dolgoztak, mindig el voltak ájulva, mikor hazajöttek, hogy mit láttak ott, hogy milyen gazdagok! A bőség nem a mi világunk volt, jöllehet, hogy nem is voltunk annyira szegények, hogy éhezünk, de azért az egy zsidó világ volt.

Én zsidó elemibe jártam. Engem fölvettek korábban az elemi iskolába. Anyukám megfogott, és elvitt beíratni az iskolába. Előttem van az a nap, éppen esett az eső. Mikor Biedermann bácsi meglátta, hogy ki vagyok, azt kérdezte, „Miért hozta ezt a gyereket? Még nincs hat éves”. Nem töltöttem be még a hatot, mert novemberi vagyok, és szeptemberben kellett már iskolába menni. S akkor mondta anyukám, hogy de vegye már föl, ezek tudnak! A Biedermann bácsi addig hallgatta a sirámainkat, míg föl vett. De mondta, hogy ő nem bánja, mert tudja, hogy a Friedmann gyerekek mind okosak. Nagyon jól tanultunk mind a négyen. Az órán nekem állandóan löködött ki a kezem, mondták, hogy ezt kéne tudni, akkor én már jelentkeztem. A barátnőim mondták később is, hogy „Te mindig tudtál, de borzasztó voltál!”. Nem bírták elviselni, de súgni súgtam. Egyetlenegy barátnőm van, aki általános iskolában is barátnőm volt, őt szoktam hívni most is.

Utána jött a polgári [lásd: polgári iskola]. Állami polgári volt, és ott mindnyájan ingyen tanultunk. Én még zongorázni is tanultam öt évig, úgyhogy igyekeztünk. A Piri szintén tanult valamit. Én nagyon szerettem volna tovább tanulni, mert nagyon jó hallásom volt, és egy magántanár tanított. Mikor a polgáriba jártam, a polgári iskolában lehetővé tették, hogy betartsam a vallási szokásokat. Szombatonként megkérték a nem zsidó gyerekeket, hogy legyenek szívesek beírni az ellenőrzőkönyvbe, hogy milyen órák lesznek meg ilyenek. Volt egy Tóth Piroska nevű barátnőm, illetve iskolatársam, az írta fel nekem a leckét, amit jövő héten kellett írni, de nekünk szombaton nem lehetett [írni]. Nem is annyira a papa vagy a mama várta el, hogy ne írjak szombaton. Ez inkább a hitközségtől jött. És az iskolák nem voltak antiszemita ebben. Volt megjegyzés, de mindent lehetővé tettek, és én simán bementem szombaton a polgári iskolába elsőől negyedikig, és nem írtam.

Minden testvérem elvégezte a négy polgárit [lásd: polgári iskola]. A legidősebb nővérem, Piri még két kereskedelmit [lásd: kereskedelmi iskolák] is végzett. Kereskedelmi felsőbb iskola volt, apácák tanítottak. És az nagyon drága dolog volt. Ha valaki akart irodába menni, akkor mint a nővérem is, két kereskedelmit járt, és mehetett alkalmazottnak. Egerben volt egy autókereskedő – egyetlenegy akkor még, autó is alig volt, gyalog jártunk, ez egy kisváros, két perc alatt elértünk az egyik végétől a másikig –, szóval ennél az autókereskedőnél dolgozott a Piri. A nagyobb testvéreknél még inkább volt pénz, és aztán mikor már hozzám ért, már elfogyott. Varrni, az volt az egyetlen majdnem, ahova biztosan mehattunk. Úgyhogy [úgy határoztak, hogy] a lányok menjenek varrni. Abban az időben nemigen lehetett mást tanulni, pláne zsidóknak. A Bözsi ismerős családnál dolgozott, a szakmunkásképzés ismeretség alapján ment. Nagyon jó volt ez, hogy nem akárkihez mentünk, apukát is ismerték, szerették. Szóval ezek jó idők voltak. A nővéreim mind tudtak varrni, kivéve a Pirit, aki irodában dolgozott. Még egy gombot se tudott fölvarrni, csak ő kínlódott mindennel, ami varrás volt. Bözsi varrt eladásra, a Rózsika meg otthon volt, segített anyukának, amikor elvégezte a polgárit. Gyönyörű kis gyerekruhákat varrt, hogy honnan tudta, nem tudom, csak úgy ráragadt. Soha nem tanulta.

Bözsi ide jött férjhez, Pestre. Volt neki egy nagy szerelme Egerben, a Deutsch Pista, de akkor a mama nem engedte, hogy udvaroljon a Bözsinek, mert elég szegény lány volt. Találkozgattak ők azért, de nem lehetett a szülőknek ellentmondani. Nagyon a hagyományok szerint mentek a dolgok. Spiegel Pál ajánlva lett – mert abban az időben ajánlottak is házasságokat [lásd: házasságközvetítő]. Savanyúüzeme volt a Spiegelnek, savanyúságokat gyártottak. Ez egy családi üzem volt. Bözsi nem dolgozott; abban az időben nem mindenki dolgozott. Eltartotta a férje. 1939-ben született a kislányuk, Julika. Viszonylag rövid ideig voltak együtt. 1937-ben esküdtek, s 1944-ben ütött ki a krach, s akkor már Pál rég nem volt. Öngyilkos lett, mert asztmás volt, és éjszakánként nem tudott aludni, és leugrott az emeletről. Eltemették, zsidó temetőben, de hogy hogyan, mint, nem tudom a részleteket. Valaki kijárta, nem tudom, a rokonság biztosan. Az egész család föl volt bolydulva. Ilyesmi [öngyilkosság] nem fordult még elő az életünkben. Az egy nagyon intelligens, helyes ember volt, csak éppen nem volt egészséges. De azt mi nem tudhattuk, mikor hozzáadta anyuka. Bözsi visszament Egerbe, ott lakott anyukánál meg apukánál, és ott varrt másoknak. Hát valamiből meg kellett élni.

A Piri férje Krausz Gyula volt, kereskedő. 1926-ban házasodtak össze. Volt egy unokabátyánk, a Kőrösi Béla. Ez egy kicsit hóbertos fiú volt, de ügyvéd volt. Az udvarolt a Pirinek. És úgy volt, hogy a Piri ment volna a Bélához férjhez egy hét múlva. Aztán nem lett semmi, mert közben a Krausz

Gyula, megkérte a kezét. Anyuka elgyalogolt a Reb Sájeléhez, az egy rabbi volt, aki megmondta, hogy ne adja oda Amerikába, hanem ha van itt valaki, aki rendes, ahhoz adja. Mi, gyerekek hallgatóztunk persze, és hallottuk, hogy azt mesélte anyuka, hogy mit mondott a rabbi. A vége az, hogy a Piri nem ment ki. Minden megvolt, mindenféle iratok, de Piri nem ment Dél-Amerikába. Ugyanolyan „vállalkozó szellemű” volt, mint a többiek. Így lettünk mi míszek és nem „miss”-ek. Mert ez így közszájon forgott a családban, hogy miért is nem lettél „miss”.

Piri itt lakott Pesten a VII. kerületben, ahol később én is laktam a csillagos házban. A férje valahol a munkaszolgálatban halt meg 1945-ben. A Piri a háború után a férje helyett átvette azt a munkát, amit az végzett. Vitte a kenyeret egy nagy kenyérgyárból, és üzletekben rakta le. Ez egy külön foglalkozás volt.

Befejeződött az iskolám, én szerettem volna ugyanúgy tanulni, mint Piri, de nem lehetett, mert abban az évben nem volt kereskedelmi az apácáknál. Megpróbáltak elhelyezni egy ügyvédi irodában, de ottan nem volt olyan nagy forgalom, az egy rokon volt, az csak szívességből apukának megtette, hogy engem foglalkoztatott, de nem kerestem pénzt vele. Utána volt az, hogy a varrást választottam. Valakihez beadtak, az apukának ismerőse volt, az is egy szabó volt, de rossz volt náluk. Az egy nem magyar származású zsidó szabó volt. Női szabó. Nagyon rövid ideig voltam ott, mert otthon csináltam az arénát, hogy énnékem ottan nem jó. De azért megtanultam varrni, miután nekünk a kezünkben benne volt a varrás, miután apuka szabó volt.

Ugyanabban az utcában laktak a Greinerék, a férjemék, mint mi. És odamentem varrni, a Greiner Dórához. Hárman-négyen dolgoztak a műhelyben. A Dóra volt a főnök. Nagyon szigorú volt, mindig a fejemre olvasott dolgokat, mikor még nem volt a sógornőm, és mikor már elvett az öccse, mindig mondtam neki: te olyan utálatos főnök voltál, hogy az borzalmas. Egy-két évig inas voltam, addig nem kaptam pénzt, de örültünk, hogy elhelyeztek oda. Aztán fölszabadultam, és annak megfelelően fizettek. De ott nem volt munkaidő. Meg volt határozva, hogy hányra kellett járni, de most már nem tudom pontosan. Gondolom, hét vagy nyolc óra felé. És addig ott kellett lenni, amíg be nem fejeztük az elhímezést meg a mit tudom én, mit. Ameddig Egerben voltak [a Greiner lányok], ott dolgoztam.

Ott dolgoztam a férjem nővérénél a varrodában, és addig szereltem a vasalót, míg a férjem belém esett, és én meg őbelé, és aztán meg elvettük egymást. Én bírtam őt nagyon, mert okos fiú volt. Nem a legszebb volt, de nagyon okos volt, és én szerettem tanulni mindig. Eredeti jó fej volt az én férjem, nagyon szellemes és okos és intelligens. És tőle mindent meg lehetett tanulni, ami kellett az élethez. A férjem alapozta meg nekem az egész hozzáállásomat a dolgokhoz. Mert ő kommunista volt kezdettől fogva, a háború előttről. A férjem alapvetően egy nagyon rendes ember volt, és én átvettem, mert ő mérvadó volt számomra. Később én is nagy hitetlen lettem, mert a férjem kommunista volt.

Az egész Greiner család olyan volt számomra, mintha rokonok lettünk volna, mert egy utcában laktunk velük. Nagyon rendes emberek voltak. Úgy hívták Egerben őket, hogy „kisrendesek”, mert soha nem volt nagy pénzük ugyan, de szegények sem voltak, koszosan nem jártak a gyerekek.

A férjem vallásos családból származott. Az édesapja az egri ortodox hitközségnél Tóra-tanító volt. Volt valami iskola, oda jártak reggelenként a vallásosabb ortodox gyerekek. Nagyon jófejű pasas volt az öreg Greiner bácsi. Nagyon eredeti, okos. Szakálla volt, volt pajesza. (A férjemnek és az

öccsének is volt.) De öltönybe öltözött rendesen. Azok [az ortodoxok] nem voltak már kaftánban [lásd: haszid öltözék]. Kóserek voltak, meg emlékszem, mikor szegény apósom, a Greiner bácsi a halat minden pénteken előkészítette egy dézsába, ott pucolta. Muszáj volt, mert ő a hitközségnek volt az alkalmazottja.

A férjemék hatan voltak testvérek, négy lány meg két fiú: Szerén, Elza, Dóra, Mandi, Arnold és a Pista. Ha hat gyereke volt valakinek, az nem volt sok. A zsidó családokban volt olyan, ahol 10-11 gyerek volt.

A férjem Greiner Izidornak született. Aztán 1946-ban Koltai Istvánra magyarosított. Valamikor Koltán laktak, és mikor rákérdeztek a háború után, hogy hogy akarja magyarosítani, azt mondta, Koltaira. Kérdezték sokszor tőle, hogy a Koltai XY rokon-e neki, azt mondta, igen, ha azelőtt Greiner volt.

Pista 1907-es volt. (Fiatalon halt meg, viszonylag fiatalon. 1980-ban temették.) Koltán született a férjem. Onnan elköltöztek, mikor egy-két éves volt. A férjemék nem jártak nyilvános iskolába, mert nem volt a fiúknak zsidó iskola. Jesivába jártak az öccsével. Valahol Felvidéken voltak mind a ketten. Aztán később mesélte a történeteket a férjem [a jesiváról], nagyon jópofán, de már nem tudom őket. Nem tudom már megmondani, hogy mennyi ideig jártak oda.

Tehát egy nagyon vallásos családból indult a Pista, de valahogy cviklit kapott az egész társaság, már a gyerekek, mert egyik se volt vallásos. Mindegyik nagyon okos volt és intelligens. A Greiner gyerekek fütyültek arra, amit a szüleik mondtak, nem sokat adtak arra, és mentek a maguk feje után. Igazuk is volt. De csak később kezdtek politizálni, mikor a szülők már meg is haltak. Mindent megtartottak, amit rájuk erőltettek, de nem hittek ezekben a dolgokban. Szegény apósom nagyon intelligens ember volt, tehát úgy fogta föl a dolgokat, ahogy kellett: hogy a fiatalokat el kell engedni, és hadd csinálják azt, amit ők akarnak.

A szegény szülők korán meghaltak. Azt hiszem, 1930 körül. A lányok ott maradtak, s akkor gondolkoztak, most mit csináljunk, följöünk Pestre. És följöttek. A Dóra meg a testvére, a Mandi összeszövetkezett, és a varrodát fölhozták Pestre. A Teréz körúton volt nekik varrodájuk, és én úgy jártam oda, mintha otthon lennék. Ezekhez rendesebben jártam, mint a nővéremhez. Úgy bevettek a családba, mintha én a testvérük lettem volna. Nagyon jóban voltunk, nagyon humoros, jó felfogású valakik voltak, és én imádtam őket. Szinte testvéremként, úgy nőttünk föl, és mindig tudtam rájuk számítani.

Mandi volt a legkisebb. A férje, Gárdos Gyuri itt, Pesten nagyon részt vett a [kommunista] mozgalomban, és annak révén sok ismerősöm is volt itt. A Mandi meghalt azóta, és a férje is. A kislányának üzlete van.

Szerén Szarvason volt, oda ment férjhez. Schwartz Joachimnének hívták. Ő volt a legidősebb. Született neki két kislánya, akiket elvittek, és egy fia. Visszajöttek, Ausztriában voltak, ott meg lehetett menekülni a gyerekeknek. És ezek kimentek mindjárt a háború után Izraelbe és Kanadába.

Elza férjhez ment itt, Pesten, nem voltak leszármazottai.

Arnold volt a legkisebb fiú. Festőművész volt. Ő, szegény a munkaszolgálatban meghalt flekktífuszban, itt, Magyarország nyugati határán. Itt van az emléktáblája Rákoskeresztúron a

balfiakkal együtt. Balfon is volt, és ott találkozott a sógorommal.

A férjem Egerben, fatelepen volt tisztviselő, a Schwartz Dávidnál. Nagyon tehetséges, jófejű fiú volt, így leérettségizett. Magántanuló volt, és ki segített felkészülni? Hát az én unokabátyám, az egyik Kőrösi fiú, de tiszta véletlenül, mert akkor még nem volt rokon a Greiner család.

A férjem a szociáldemokrata pártnak volt a tagja. Ült is négy hónapot 1930-valahányban. Egerben tartóztatták le. A Kóstyán – ez egy városrész megnevezése, ahol parasztok laknak – tartóztatták le a csendőrök, mert [illegális] irodalmat terjesztett. Röplapot is, könyvet is, de pontosan már nem tudom. Négy hónapot ült: kettőt Egerben, kettőt Pesten. Én elismertem, hogy a vőlegényem, és ugyanolyan elbírálásba estem, mint ő, csak éppen nem én ültem, hanem ő. És akkor tanult meg németül. Nagyon szeretett volna már perfekt német lenni, s akkor addig tanulta, míg ki nem végezte.

Nagyon sokáig udvarolt a Pista, mert nem volt állása. Elvesztette amiatt, hogy letartóztatták. El is kellett jönni Eger környékéről, mert az ottani rendőrség állandóan kereste Pistát az édesapámnál. És az apukám mindig azt mondta, ő nem tudja, ő nem is tart velünk kapcsolatot. Végre aztán lett egy állása, Fejér megyében, Cecén volt egy fatelep. Rengeteg pályázat volt; újságban hirdettek állásokat, de nekünk csak fatelep lehetett, mert ez volt a szakmája Pistának. Mikor leérettségizett, utána ezt kitanulta. A cecei fatelep Schwartz Dávidé volt. A férjem két Schwartz Dávidnál is dolgozott. Az egyik sárbogárdi volt, a másik egri.

1937-ben házasodtunk össze Budapesten. Akkor már megkapta a cecei állást, különben nem tudott volna elvenni. A rabbi jött ki a Dórához, lakásra. És ott volt. Ez teljesen természetes volt abban az időben. A legtöbb kommunista zsidó volt. Miután a szülők is eltűrték, hogy mi modernek vagyunk, mi meg eltűrtük, hogy ők nem. Azért megcsináltunk a kedvükért mindenfélét, amit lehetett. Ugyanazon a napon volt a nővérem, a Bözsi esküvője is Egerben. A szüleim ott voltak mind a kettőn. Hogy hogy csinálták, nem tudom. Apuka kitett magáért, két lányt kiházasítani nem volt olyan könnyű, de megcsinálta. Nem adott semmi hozományt, az én férjem el se fogadta volna. Pista nálunk kosztolt éveken keresztül.

1937-től 1942-ig voltunk Cecén. Én azt hittem, mikor oda férjhez mentem, hogy én valahova férjhez mentem. De mikor leszálltam a vonatról este, kerestem, hogy hol van az a falu, és nem találtam semmit. Mert azért Eger után ez tényleg egy falu volt. Leszálltam, mondom, nem baj, majd reggel. Aztán reggel fölébredtem, semmi nem volt, puszta. Én nem bírtam a falut egyszerűen! Eger se volt egy nagy hely, de mégiscsak város volt. De muszáj volt megszokni, tudtam, hogy máshol nincs állásunk.

A házunk két szoba lett volna, de a másik szobát nem tudtam berendezni, egy szobára elég bútorom volt. Állatok voltak, liba, kacska, mindenféle, kert volt. Én mindig olyan tevékeny voltam, a kertet is megismertem, tudtam, hogy hogy kell kezelni.

A fatelepen egy parasztember volt, aki az egész fatelepet a családjával együtt kézben tartotta. Felügyelt és kiadta az árut. Pista az irodán volt. Amiben tudtak, segítettek ott azok az udvaros emberek. Úgy hívták őket, hogy udvarosok, mert azok rakták a cserepeket meg mit tudom én. Mindig volt sok kutyánk, mert kellett, mert amíg föl nem adtuk postán este, addig a pénz [az aznapi bevétel] ott volt.

Cece egy ócska kis falu volt. Akik ott laktak zsidók, nem voltak vallásosak. Mi sem tartottuk az ünnepeket. A faluban is zsidókkal voltunk főleg jóban. Volt vagy négy-öt család összesen a faluban, kereskedő meg vaskereskedő. A Bár család, azoknak rövidáruüzletük volt. A feleségével jóban voltam. Összeültünk kártyázni, mint afféle falusiak. És akkor tanultam franciául meg a Pista is, tanár nélkül, volt szótárunk. Nagyon sok időnk volt, nem tudtunk esténként mit csinálni. Tanulgattunk saját erőből. Elég jól írtam. És a helyesírását a franciának valamennyire elsajátítottam. Én szerettem tanulni, de nem tudtam igazándiból megtanulni, mert nem volt céloom vele.

Nem gyakran jártam haza Egerbe, nagyon messze volt. Amikor volt pénzem, hazamentem. Minden évben hazajöttem a szüleimhez. Anyukáék is voltak nálunk, Cecén. És szerettek odajönni, mert én nagyon igyekeztem, hogy jól érezzék magukat.

1942-ben vitték először Pistát munkaszolgálatra. Tokajba vitték meg máshová is, már nem emlékszem. Ahogy hazajött, már hívták újra be. Pár hónapra mindig. Akkor én is mindent megtanultam [a fatelepen], mert muszáj volt. Mert mikor őt behívták különböző helyekre, akkor én átvettem és csináltam. És ment nagyon simán. De nagyon kellett vigyázni, mert abban az időben már nagyon nagy volt a zsidózás. De nem nagyon emlékszem konkrét esetekre, mert annyira természetes volt ez a dolog már a végén.

Cecén Pista nem csinált semmit [párttevékenységet], nem is tudott, titokban volt ott. A vége felé jött a jegyző, egyszer csak felfedezett bennünket. Addig nem tudták, hogy mi kik vagyunk. Mi tulajdonképpen bújtunk ott. Úgy látszik, hogy a rendőrségnek a keze elért utánunk. És akkor kiderítették, hogy ez egy kommunista. Pistát behívták, a jegyző megmondta neki, hogy egy hét alatt hagyjuk el a falut – kész. Semmi indokot nem mondott. A többi zsidóval ugyanaz történt, ami velünk, nekik is el kellett menniük. Mindenkit kiráztak abból a helyből, ahol élt. Pista egész jól keresett, amit lehetett, mi ott beszereztünk. Akkor jött ez a szemét jegyző, hogy kirúgott bennünket a faluból. El kellett adni mindent, meg kellett hirdetni, megjelentek a falusiak, mint az örültek, cincálták nekem a holmiimat, borzalmas volt. Mikor nekünk menni kellett, átvette egy keresztény stróman.

Akkor már lehet, hogy Pista munkaszolgálatos volt, csak éppen hazajött. És nekem egyedül kellett fölköltözni Pestre. Itt, Pesten volt nekünk valami ismerősünk, egy szabó, és akkor apuka elintézte, hogy oda menjünk lakni albérletbe, és akkor a Pistám följött ide, először süteményt árult. Akkor volt az divat, hogy a cukrászdában lesütötték a süteményt, ő meg kihordta üzletekbe dobozban, biciklin. Fölkapott rá és ment. A Piri nővérem férje meg kenyérkihordó volt. És így ő tudta, hogy hova kell vinni ezeket a süteményeket.

Nem gondoltuk, hogy ez idáig fajul. Annyira váratlanul ért bennünket. A zsidótörvényeket elolvastuk, de nem akartuk elhinni, hogy ilyen előfordulhat. Annyira naivak voltunk. Az előző életünkben, vagy hogy mondjam, ami történt addig velünk, nem tapasztaltuk azt, hogy nekünk azt mondanák, azért, mert zsidónak születted, te egy ilyen-olyan utolsó ember vagy.

Intő jelek voltak, csak annyira gyanútlanok voltunk, nem voltunk felkészülve erre, mert a hitközség is azért lehetett volna tisztességesebb a hívőivel, és elmondhatta volna, hogy ő mit gondol, ha egyáltalán gondolt valamit. De átverték, mert ugye a gazdag zsidókat kivitték külföldre. [Volt néhány gazdag zsidó család, amely lefizette az SS-t és a magyar hatóságokat, és amelyeket ennek

fejében engedtek távozni Magyarországról. A leglátványosabb ügy a Chorin, Kornfeld és Weiss család [lásd: Weiss Manfréd] volt, amely átengedte az SS-nek a Weiss Manfréd Műveket, Magyarország legnagyobb nehézipari gyárát, cserébe azért, hogy a család sértetlenül külföldre távozhasson. – A szerk.] Azoknak nem kellett bujkálni, azok megfizették és mentek. De mi maradtunk, mert mi egyszerű kis senkik voltunk.

Ilyenre nem lehet felkészülni. 1944. március 19-én jöttek be a németek [lásd: Magyarország német megszállása]. Kétszer voltam otthon – egyszer egy héttel a németek bevonulása előtt, utána meg március 18-án. Először csak mentem látogatóba, és egyszer csak gondoltam egyet, hogy még egyszer lemegyek. Valahogy éreztem, hogy ide még egyszer kell jönni. Akkor én már Pesten laktam, és akkor már Julikánk – egy szem unokája a szüleimnek – ott volt a nővéremmel, Bözsivel Egerben, és még abban maradtunk, hogy jövő héten le fogok menni újra meglátogatni őket. Hát mentem?! Akkor már bent voltak a németek, meg se lehetett mozdulni. Aki kitette a lábát, azt elkapták, és már vitték is.

A munkaszolgálatosakat elvitték, azok vagy hazajöttek időnként, vagy nem. Az én férjem is munkaszolgálatos volt, több ízben elment, visszajött, elment, visszajött. Amikor olyan volt a kedvük, behívták. Aki ügyes volt, meg okos volt, az csinált ellene. De általában kibújni a dologból nem lehetett. Annyira meg volt ez szervezve.

Kaptunk lapokat a hitközségtől, hogy a szülők megvannak, jól vannak. Mindenki jól volt, csak már nem volt meg. Őket 1944. június 7-én kivégezték. Elvitték őket Auschwitzba. Édesanyámat, édesapámat, a nővéremet, a Bözsit, amelyiknek kislánya volt, és a Rózsikát is. A Rózsika férjénél volt, de a férje valahol munkaszolgálatban volt, és ő is elment. Be volt gyűjtve Egerben [minden zsidó]. A gettó annyi volt, hogy azt mondták, hogy ahol a templom [a zsinagóga] van, ott mellette volt egy nem tudom, micsoda, és oda begyűjtötték. Én se tudom, hogy ott, Egerben pontosan hogy volt. A Rózsika mikor visszajött, azt nem faggattuk, mert sajnáltuk. Bözsit meg a gyereket rögvest elgázosították, úgy, ahogy a szüleimet. Julika hat éves volt. Gyönyörű szép kislány, okos volt, intelligens, ment volna iskolába abban az évben. Álmukban se juthatott volna eszükbe, hogy mi az, ahova viszik őket. Ilyen aljasságra ki gondol, hogy ez előfordulhat a civilizált Európában.

Hogy túléltek, az csak egy véletlen volt. Mert annyifelé elvittek. Albérletben laktunk, aztán mentünk a nővéremhez, mert csillagos házba kellett menni. Piri a VII. kerületben lakott, és akkor az már csillagos ház volt. És akkor már csak egyszerűbb volt, hogy a nővéremmel költözök össze, mint egy vadidegennel. Ott volt még egy zsidó nő, akit odarendelt a hitközség vagy mit tudom én, kicsoda. A nővérem dolgozott, kenyeret szállított üzletekbe, én meg varrtam ott a háznál. A nyilasok esténként vagy reggelenként jöttek, kizavartak a lakásunkból. Azt mondták, hogy el kell menni a lóversenypályára [lásd: Tattersal]. És akkor egész nap ültünk a földön és ettünk. Aztán estére gondoltak egyet, mert nem volt hova lefektetni bennünket, már 11 óra is lehetett, és azt mondták, na, menjenek már haza a francba.

Egyszer jöttek és kizavartak a lakásból a lóversenypályára. És nekem volt az a gyűrűm, amit szegény édesapám révén kaptunk attól az ékszerésztől. Gondoltam, hogy most már jó lesz vigyázni ezzel, valahova el kell dugni. És sokan mondták, hogy úgy kell csinálni, hogy egy fogpasztának alul kinyitni az alsó részét, és oda bedugni az ékszereket, s akkor el van boronálva. Ki gondolja, hogy egy fogpasztában lehet ékszer? És akkor reggel meditáltam, hogy most mit csináljak evvel a gyűrűmmel, mert már akkor semmim sem volt, mindenemtől meg voltam fosztva. Aztán egyszer

csak gondoltam egyet, és eldobtam a földre – pesti bérház, szögletes udvarral –, hogy az övék mégse legyen.

Aztán este elengedtek. Akkor fogtuk magunkat, csomag izé megint, elindultunk hazafelé gyalog. Én akkor sem hittem, hogy hazaengednek bennünket, mikor már az ajtónál voltam, mondom, ez nem létezik, hogy ezek hazaengedtek. Már ágyban fekszünk – azonmód beleestünk az ágyba, olyan fáradtak voltunk –, mondom a Pirinek: „Te, mi lehet a gyűrűvel?” Akkor jutott eszembe, hogy még hátha az megmentene bennünket. Azt mondja, „Gyere, menjünk ki, nézzük meg”. Fölkaptuk a pongyolánkat, kérdezi a harmadik: „Hova mentek?”. „Ne törődj vele, mindjárt jövünk.” Lementünk szépen a sötétben, és mit gondolsz, mit találok ott? A fogpasztát a földön. Nem söpörtek aznap, a házfelügyelő majd hülye lett volna söpörni, hát nem volt, kinek, nem voltak lakók. És én azzal a gyűrűvel még megmenekültem. Később annak adtam oda, aki tényleg mentett engem.

Itt is voltam a KISOK-pályán, mert ugye mindent ki kellett próbálni. Megjelentek reggel a nyilasok, fölkiabáltak meg fölcsongették bennünket, mi meg összepakoltuk, amink volt. Sose felejttem el, én kölnivizet használtam, elég erős kölnit, és beletettem szalonnát meg mit tudom én, az aktatáskába, melléttem a kölnivizet – akkor volt a születésnapom, kaptam Piritől –, és mind kiömlött rá a szalonnára, kenyérre, hát meg se lehetett enni.

Akkor Pirinek épp be volt gipszelve a lába, mert balesetet szenvedett munka közben, és nekem kellett cipelni, húzkodni őt, meg vigyázni rá, meg mondtam, nem sietünk, sehova se sietünk. Énnekem az volt az elvem, bárhova elvittek bennünket, hogy én nem siettem. És én nem is hajtottam sehova magunkat, legjobb volt hátramaradni. Az isten tudta, mikor kitették a lábunkat a lakásból, hogy hol kötünk ki. Ott a KISOK-pályán le voltunk telepedve, hátizsák volt, minden, hogy majd visznek. Ömlött az eső, októberben volt ez, a nyilas hatalomátvétel után, és egyszer csak azt mondták, megkegyelmezett a zsidóknak Szálasi. Hát nem tudtunk levegőhöz jutni. Állítólag maga Szálasi is megjelent ott. De nem tudom, tényleg ott volt-e. Ismertem én!? Bemutatkoztam én neki?! És énekeltük a Himnuszt, mi, zsidók. Mondom, de hülyék ezek, így magamban, de nem mertem mondani hangosan. Meg se nyikkantam, örültem, hogy egyáltalán létezek. És akkor hazaengedtek. Volt három vagy négy ilyen esetünk, amikor valahova elvittek, s onnan hazaengedtek. S utána egyszer már nem volt kecsec, nem engedtek haza. Illetve tudtuk, hogy innen menni kell a házból, mert ennek rossz vége lesz. Aztán akkor onnan menekültünk.

Volt a Pirinek egy fűszerese, s odamenekültünk. A sógoromnak, a Krausz Gyulának a kuncsaftja volt. Az öreg Szűcs, egy köhögős, köpködős, göthös akárki volt, de végtelenül rendes ember volt. Volt egy galéria az üzlet fölött, mi leláttunk, minket nem láttak. Ha bejöttek az üzletbe vásárolni a nyilasok, akkor elkezdett hangosabban beszélni, hogy tudjuk fönn a galérián, és szépen föltartotta őket. Amennyire el tudott látni, adott ételt is. Neki nagyon nagy kuncsafti köre volt, csomó zsidó kuncsaft volt. Otthon egy családot bujtatott. A lányai nagyon rendesek voltak. Nagy családja volt, a fia, tízen-nem-tudom, hány éves volt, és az se köpött be senkinek. Én bújtam ott egy darabig a Piriékkal, aztán mind a ketten szanaszét keveredtünk. Mi ketten maradtunk így meg Pesten. Ha Bözsink itt maradt volna Pesten, ő is megmaradt volna, de ő Egerbe akart menni a szüleimhez. El is mentek együtt szépen Auschwitzba.

Egy imakönyvem is van még, az a Pirikée volt. Amikor 1944-ben bújtunk, őnála maradt az imakönyv. És elment, hogy szerez a katolikus barátnője által egy menlevelet [lásd: Schutzpass]. És már félig ott volt, akkor jutott eszébe, hogy a zsebében van a zsidó imakönyv. Rohant vissza,

nehogy már ott találják nála.

Aztán bementünk a gettóba [lásd: budapesti gettó]. Nem emlékszem pontosan, hogy mikor mentünk be. Amikor kellett. Muszáj volt, mert ő [a Szűcs] reszkírozta az egész családját. A gettó már egy nyugodtabb hely volt számomra. Ott se volt az a haj, de jó, de mi úgy gondoltuk, hogy biztonságosabb. Nem lehetett mindent vinni, de nem emlékszem már, mit vittem be. Sokan voltak a lakásban, de hogy hányan pontosan, azt nem tudom. Az attól függ, hogy melyik lakásban lakott az ember. Nem tudom megmondani, hol laktunk. Olyan zűrös volt, olyan összevissza volt. Nem is nagyon akarok erről többet beszélni. Két-három helyen voltunk, aztán egyszer csak vége lett mindennek.

A felszabadulás volt aztán a legkacifántosabb, mert frászban voltunk, hogy hogyan fognak kivégezni bennünket. Nem voltunk biztosak, hogy megérjük azt, hogy azt mondják nekünk, na, Isten áldjon benneteket. Hallottuk lövöldözni az oroszokat meg a németeket, a frász tört ki bennünket. Azt sosem tudtuk, hogy melyikük lő, merről lő. Végig frászban voltunk, erről ne beszéljünk. Nem tudok beszélni róla.

Amikor felszabadult a gettó [lásd: budapesti gettó], mindenki rohant, ahova tudott. A Greiner lányokhoz mentem, mert nem volt hol lehajtani a fejünket. Pár napig voltam csak ott. Háború közben, amikor ők szanaszét széledtek, egyszer elmentem oda megnézni a lakást, hogy ott mi van. Dóra itt volt Pesten a háború alatt, valakiknél bújt. A Dórának volt egy szomszédasszonya, és ők ott laktak a [későbbi] Lenin körúton, és ez a [mostani] Béke szállóban dolgozott. És mondta, hogy ott van valami kis munka. Én meg olyan éhes voltam, és odamentem én is, a konyhán mosogattam, csak hogy kaját kaphassak. És villany nem volt, és annyi minden nem volt, hát azt nem lehet elmondani, mert ez egy olyan dolog, ami egyszer fordul elő az ember életében.

Amikor fölszabadultunk Pesten, megyek a Körúton, hogy nekem egy cipőt kell valahol szajrézni, mert nincs cipőm. Végre bebukok egy cipőüzletbe, és mindenki zabrált. Az üzlet tele volt dobozokkal, mert cipődobozok azok voltak, csak cipő nem volt. És kiejtettem abban a rettenetes zűrzavarban a fényképeket meg az iratokat, mindent. Hazamentem, ahol laktam, és keresem az iratokat, sehol semmi. Kiesett a zsebemből minden. Persze rögtön visszaloholok a Körúton, egyszerű volt, és amilyen az én mázlim, megtalálom az iratokat.

Pista fölszabadult, és akkor ő még nem tudta, hogy én megvagyok, fogalma sem volt róla. Semmit sem tudtunk egymásról, nem leveleztünk. Én onnan tudtam, hogy él, hogy jöttek munkaszolgálatosak a frontról, és valaki pedzette, hogy lehet, hogy megvan a Pista. Őneki aztán Egerben megmondták, hogy megvagyok. Az nagyon érdekes, hogy szabadult föl. Jöttek visszafele valahonnan, de honnan, hát mit tudom én. És Eger környékén ő nagyon ismerős volt, mert a fatelep miatt ő ott is járta a vidéket. Egyszer csak Ostorosra kerültek, és gondolt egyet és lelépett. Kilépett a sorból, és szépen elindult. Addig ment, amíg valahol ott a falu környékén elbújt egy csőszkunyhóba. S ahogy egyszer csak ott a csőszkunyhóban tesz-vesz, egyszer csak jönnek a németek, mert azok meg ottan portyáztak. És mondták a német szöveget, ő németül perfektül tudott már akkor, de tette, hogy hülye. És akkor ezek kezdték faggatni, hogy kicsoda, micsoda. Persze ő egy szót se mondott, hát honnan tudna németül egy cigány ember. Mert úgy nézett ki, egyrészt nagyon fekete bőré volt, fekete hajú, és rendes magyar ruhában volt, saját ruhájukban voltak [a muszosok]. Végül ezek elmentek, akkor ő gondolt egyet, hogy nem biztonságos ott maradni, bemegy Egerbe. A vasútnál volt a fatelep, és ottan tanyázott, és onnan ismert több

embert, és akkor azt mondták, „Hogy mer maga ide jönni? Ne jöjjön ide, tegnap végeztek itt ki valakit” – mondták neki. Aztán elslisszolt. És akkor Egerben bujkált [amíg Eger fel nem szabadult]. Aztán jött Pista Pestre, mindjárt a testvérét kereste, a Dórát meg Mandit. Megtalálta őket, ők tudták, hogy én hol vagyok, mert én övelük kapcsolatban voltam végig. Az elején is, mikor elkezdtem bujkálni, meg amikor a gettóban voltam, akkor is. És akkor azok mondták, hogy hol vagyok, és nagy volt az öröm. A férjem akkor elvitt vissza [Egerbe].

Pista a kommunista pártba rögtön a felszabaduláskor lépett be. Pistának már ott volt a pártlakása [Egerben]. És a pártkonyhán étkeztünk, kenyeret kaptunk, de még azon is összevesztek velem, hogy én egy szem kenyérrel többet kaptam, mert a Karcsival terhes voltam, és ezen veszekedtek velem, ilyen volt a világ akkor. Pista a pártban dolgozott, én is ott dolgoztam. Pista valami osztályt vezetett, nem jut eszembe a neve. Járt a vidéket motorral. Egerben, én az MNDSZ-t vezettem. Az a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége. Szerveztünk. Vidékre jártunk, stráfkocsin meg amit értünk. Nagyon sok mindent csináltunk. Az egri Érsekkertben csináltuk egy bölcsődét a parasztasszonyoknak, hogy nyáron tudjanak menni ásni. És akkor azoknak a gyerekeknek ott az Érsekkertben volt bölcsőde. Minden munkát ugyanaz a pár ember csinált, mígnem aztán mindenki valahova elhelyezkedett, komoly állásokba.

Rózsika úgy jött vissza, hogy jelezték, hogy megérkezik, s akkor júliusban [1945. július] valamikor bevágódott oda, Egerbe, és én fogadtam. Sose felejttem el, fogtam egy kocsit, és beültettem Rózsikát. Az édesapám a barátjának – ez egy nem zsidó barát volt – odaadta az aranyóráját, hogyha majd a gyerekei megjövünk, mert ő számított arra, hogy valaki majdcsak hazajön a családból. És a pasas csak lapított. Bejárt oda a kommunista pártba, ahol Pista dolgozott, és mondogatta, hogy a haverja, szegény Feri – az édesapám – így meg úgy, hogy sajnálja. Majd egyszer csak, mikor megtudta, hogy a Rózsikánk megjött, beállított oda a pártba, s azt mondja, hogy hozott egy órát, amit apuka adott oda neki, hogy őrizze meg, és ő megőrizte és most visszaadja. Paff lettünk, mert már akkor nem tudom, hányszor találkoztak a férjemmel, csak addig nem adta oda, mert nem tudta, hogy jön valaki haza. De mikor a Rózsika hazajött, akkor gondolta, hogy majd ezek mind visszajönnek, és majd őrajta követelik az órát. Jellemző az embereknek a disznósága. Ez a legjobb barátja volt apukának. Gondolta, miért adjam vissza ezeknek?!

A Rózsi a Jointban dolgozott Egerben. Egerben is volt Joint, minden városban volt akkor. Ő volt a góréja. Nekem ez volt a szerencsém, mert a gyerek kicsi volt, és ő segített onnan. Azután férjhez ment, és akkor nem dolgozott. A férje Schwarcz Dezső volt. A Schwarcz Dezső kereskedő volt Egerben, piacon árult. Nem tudom pontosan, hogy mit, de azt hiszem, hogy ebből éltek. A Rózsi [második] férje nem volt olyan jó ember, a nővéremhez legalábbis.

Amikor felszabadultunk, Piri ment haza, őneki volt lakása, és visszament a lakásába, Akkor észrevette, hogy időközben mindent elloptak tőle. A lakás nem volt egészen üres, de ami értékes volt, azt elvitték. Aztán jöttek a munkaszolgálatosok sorjában, s akkor [kiderült, hogy a férje nem jött vissza]. És ugyanott halt meg a sógorom is, az Arnold [Pista testvére], ugyanabban a században, csak nem tudtuk, és ők sem tudtak egymásról. Magyarországon haltak meg, Sopronkőhidán. Piri a háború után ugyanazt csinálta, amit a háború előtt, kenyeret vitt kocsival. Aztán sok minden mást csinált még, seftelt meg mit tudom én. Mind a két idősebb nővérem másodszor is megházasodott, és mind a két második férj elvesztette az első feleséget a gyerekekkel. És egyik helyen sem volt gyerek. Piri második férjére, a Dérre nem érdemes több szót

fecskérelni. Nem szerettem.

A Rózsika egri maradt. Tíz évig volt rákos. 1968-ban halt meg. Egerben vannak mind a ketten eltemetve, egymás mellett a Piri és a Rózsika a zsidó temetőben. Mi vitettük oda a Pirit.

1948-ban följöttek lakni végre Budapestre, Karcsi akkor már két éves volt, 1946-ban született Egerben. A pártközpont utalta ki ezt a lakást. Úgy ment akkor, hogyha valakit elhelyeztek és fölhozták vidékről, akkor adtak neki egy lakást. Azóta is itt lakom. A gyereket nem lehetett Egerben senkire bízni, nem volt bölcsőde, kellett vele foglalkozni. Itt már járt Karcsi a párt óvodájába.

A férjem itt a pártközpontban osztályvezető volt [a tagszervezési osztályon]. Járt a vidéket. Ezekkel a górékkal volt akkor. Ő nagyon benne volt, nyakig benne volt. Ő a munkájáról sose beszélt. Én nem kérdeztem. Láttam, és egyetértettem velük, és kész.

Maga az egész 1956 [lásd: 1956-os forradalom] egy riasztó valami volt, azt hittük, hogy nyugi van, aztán egyszer csak megint félhettünk, mi csak azt láttuk belőle, ami félelemre adott okot. Akkor meggyőződésből csináltunk sok mindent. Mert azt hittük, hogy nekünk igazunk van. Úgy éreztük, hogy mi mindent megtettünk, és nem az sült ki belőle. Nem azt akartuk, ami lett. Azért csodálkoztunk, hogy lett abból ez. Csalódás volt számunkra nagyon az 1956.

Az is ugyanúgy hatott rám [mint a második világháború], mert nem jött haza a Pista. Jöttem haza a munkahelyről – akkor már a közalkalmazottak szakszervezetében dolgoztam a Puskin utcában –, és én hazajöttem simán. És csak az utcán mondom, de furcsa, hova menetelnek ezek? Nem tetszett nekem sehogy sem. Annyi mindent átéltem, és akkor gondoltam, hogy valahogy nem stimmel. És akkor hazajöttem, a Karcsi otthon írta a leckéjét. Mondom, apuka? Azt mondja, még nem jött. És akkor egy kicsit betojtam. Aztán hazajött, és akkor öt napig nem volt utána itthon. Én nagyon igyekeztem letompítani a dolgokat, amennyire erőmből tellett. Bevittem a munkahelyemre a Karcsit minden nap, mentünk házról házra, beszélgettünk, leittuk magunkat, vittünk egy kis italt. Gyalogoltunk annyit, mint a jónyavalya, mert bevittem a munkahelyre, onnan haza, megint be, megint haza.

Pista olyan négy-öt napig biztosan nem jött haza, mert ő akkor az Élelmezésügyi Minisztériumban osztályvezető volt, és ő szervezte meg Budapest ellátását. Elég cikis dolog volt, mert nagyon felelősségteljes valami volt. Az a mostani FM-ben [Földművelésügyi Minisztérium] volt, a parlamenttel szemben. [Október 25-én a parlament előtt a fegyveres erők tüzet nyitottak a tüntetőkre, és mintegy 100 embert megöltek és 300-at megsebesítettek. – A szerk.]

1956 után is maradt a helyén, ugyanúgy osztályvezető volt. Innen ment nyugdíjba. A munkájáról nem volt beszédes.

Én a KSH-ban [Központi Statisztikai Hivatal] voltam függetlenített szakszervezeti titkár [lásd: függetlenített funkcionáriusok] három évig. A pártközpont oda helyezte ki. De nem akárkiket vettek oda, hanem akik meggyőződésből csinálták. Mindenfélét csináltunk, beszerveztük a tagokat, konyhát, szociális intézményt. Mindazok, akik most valakik még a KSH-ban, azok akkor is már valakik voltak. Utána bevittek a Közalkalmazottak Szakszervezetének központjába, ott is szakszervezeti munkát csináltam. Végigcsináltam egy pár évet a szakszervezetben. Innen mentem nyugdíjba.

A nagypolitikában elvből nem vettem részt, nem az én feladatom volt, nem tartozott rám. A munkahelyen szembe ültem egy nővel, aki zsidó volt, és azt legalább tíz évig nem tudtuk egymásról. Nem emlékszem pontosan, hogy derült ki. Valahogy akkor nem volt divat, hogy a családról beszélni. Vonalasak voltunk.

Párttag voltam, amíg meg nem szűnt a párt [az MSZMP – Magyar Szocialista Munkáspárt]. Az MSZP-be [Magyar Szocialista Párt] nem léptem be, öreg vagyok már. Annak idején semmiből nem maradtam ki, mindenben benne voltam. De nem emlékszem már, hogy miket csináltunk a pártban.

Karcsi ide járt a közelbe iskolába, aztán az István Gimnáziumba. S onnan a műszaki egyetemre. A fiam nincs megmetélve [lásd: körülmetélés]. Mert a férjem azt mondta, hogy nem, holott ők nagyon zsidók voltak. Mi nem csináltunk abból titkot, hogy mi zsidók voltunk. Ebben a családban az nem lehetett titok. Biztosan hallott a Karcsi zsidózást az iskolában, és csodálkozott. De nem éreztük mi ki a gyereknél ezt. Zsidó ünnepeket nem tartottunk. De karácsonyfát sosem állítottunk. A Karcsinak se hiányzott ez, nem kérte tőlem soha. Én mindig elmentem a zsinagógába, de csak a nagyünnepeken. Ez nem volt probléma. Gondolom, hogy tudtak róla [a szakszervezetben]. De nem tudom. Én nem tudok róla, hogy ezért félni kellett volna. Amikor lehetett, vittem magammal a Karcsit. Pista nem járt. Karcsit érdekli a zsidó vallás, most is érdekli, de nem annyira, mint a gyerekeit. Ők túlépték a szülőket. Karcsi nem jár el a zsinagógába.

Nyaralni mentünk mindenhová, ahová adtak jegyet [beutalót] – Jugoszlávia, Románia, tengerpart, Kelet-Németország. Mi eljöttünk haza, és másnap fal volt a két ország rész között. [A két Berlint elválasztó fal felállításáról beszél.] Ezek a szakszervezet által szervezett társasutazások voltak. Nagyon jók voltak, én mindenből kivettem a részemet, én mindig rengeteg jutalmat kaptam. Olyan nem volt, hogy én nem mentem üdülni – családosan természetesen. Minden évben belföldön. Nem én kértem, adták. Komolyan, ez szabályosan így volt akkor még. Most már nem így van.

Volt egy telkünk, amit az Élmezésiügyi Minisztérium adott el. A minisztériumban valaki bogarat ültetett a férjemnek a fülébe, nem akarta megvenni, de addig mondta neki, amíg beduruzsolta, hogy meg kell venni. Ez akkor volt, amikor divatba jött, hogy telket veszünk [az 1970-es években]. Pont a minisztériumnak az üdülője mellett volt Gödön. Kicsi volt az a telek, oda nem fértek el [az ismerősök]. Rendes kőház volt rajta, de oda éppen csak hogy befértünk. Minden héten kint voltunk. Csináltunk kis konyhakertet, de nem nekünk való volt. Pista értett hozzá, de fizikailag nem volt már hozzá ereje. Aztán a Pista meghalt, és akkor a Karcsi leült, újságot olvasott. „Na akkor mit dolgozunk?” És olvasta tovább az újságot. Akkor megszólalt az unokám, Andris: „Ha akarjátok, majd én lenyírom a füvet.” 10 éves volt. Mondom, „Jó, nyírad akkor”. Senki nem értett semmihez. Aztán eladtuk inkább, mint hogy tönkretegyük.

Nem zsidó baráti körünk volt. Mi nem hegyeztük erre ki. Nem voltak ilyen elveink. Aki rendes ember volt, az rendes volt katolikusnak is, aki meg nem, nem. Isten tudja megmondani, kikből állt a baráti kör. A munkahelyről kerültek ki biztosan. Nem volt társasági élet, ki ért arra rá? Hajtottunk, mint a hülyék, azt hittük, hogy megváltjuk a világot.

A Karcsi baráti köre nem annyira vegyes. Inkább zsidók voltak a barátai. Az Éva, a felesége zsidó. Nekem számított volna, de azt mondtam, hogy akit ő választott, azt elfogadom. Mert én még abban a világban éltem, és nagyobb volt a kötődésem a dolgokhoz, mint a Karcsinak. Mert a Karcsi már olyan világban élt, ahol őneki szabad volt ilyennek lenni vagy olyannak. Éva nagyon ügyes nő,

szimpatikus, okos nő. Egykorúak a Karcsival. Éva vegyészmérnök, de külkeresként dolgozik.

Az unokám, Andris 1974-ben született, a másik, a Robi meg 1975-ben. Amikor valamelyik megbetegedett, csörgött a telefon: „Anyu, hozhatom?” „Hozzad, apukám.” És akkor már másnap reggel itt volt egy síró baba nekem. Halvány gőzöm nem volt, hogy hogy kell egy fiúgyereket meg egyáltalán egy gyereket [ellátni]. És akkor itt rajzoltunk, írtunk, szórakoztunk. Olyan fáradt voltam estére, nem úgy, mint ők. Mert ugye ők még bírták volna rajzolni, meg mit tudom én. Nagyon szoktam velük játszani, és bírtam őket. Jó fejek voltak. Imádtak, most is imádnak engem.

Andris a közgazdasági egyetemen végzett nemzetközi kapcsolatok szakon, Robi a műszaki egyetem informatikai szakán végzett. Andris egy cégnél van most állásban Németországban; koordinációs feladatai vannak. Most éppen készül hazajönni, mert lejár a szerződése. A Robi meg számítógépes szakember. Ő Olaszországban dolgozott. Most egy Siemens leányvállalatnál informatikus. Én nem voltam Izraelben, mert már fáradt voltam ahhoz, hogy oda kicaplassak. A Karcsi volt. Meg mind a két unokám, a Robi valami gyárban dolgozott is ott.

Amikor a Pista meghalt, minden megváltozott. Korán elment. Bár ő élt volna 100 évig, én meg annak a feléig! Nagyon rendesek a gyerekek, a Karcsi jön minden héten, az unokák is jönnek. Van, amikor összejön a család. De nem ünnepek szerint megy ez. Van születésnap meg minden, de akkor jövünk össze, amikor akarunk. Nem szívesen mászkálok már, nem jó a lábam. Le szoktam menni, ha van kivel, de ha nincs kivel, akkor nem. Van, aki vásárol nekem meg jön takarítani.

Én nem tudok ehhez [az 1989-es rendszerváltáshoz] hozzászólni. Én az egészet nem értem már. Meg lassan már nem értek semmit, és nem is akarom megérteni. Majd megpukkadok néha, amikor nézem a tévét, úgyhogy nem akarom hallani [a politikát].